

KS. ANDRZEJ KICIŃSKI

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-DYDAKTYCZNA HUBERTUSA HALBFASA

HUBERTUS HALBFAS'S RESEARCH-DIDACTIC WORK

A b s t r a c t. Hubertus Halbfas is an educationalist of religion, well-known not only in Germany. Polish catechetics only partly knows his research-didactic work. The article contains the first description of his life as a scientist and a complete list of his publications in the Polish language. It introduces the reader into the context of the development of catechetics/pedagogy of religion in Germany, and it indicates selected trends in Halbfas's work.

Halbfas's thought that every human being has an inner desire to "transcend himself/herself" and to experience ever new dimensions of his/her life, is a constant challenge to work out new programs of religious education. His didactic-symbolic conception tries to restore the lost narrative ability of religious experience to scholarly didactics, and although it contains many controversial elements, it is a challenge for modern educationists of religion and catechists in every cultural area.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Key words: Hubertus Halbfas, religious education at school, didactics of symbols, religious language.

Osoba Hubertusa Halbfasa znana jest w katechetyce europejskiej, zwłaszcza, gdy analizowany jest problem języka w katechezie bądź dydaktyka symboli czy opracowywana jest problematyka tożsamości nauczania religii w szkole, w odróżnieniu od katechezy, Halbfas jest cytowany często. Pierwszy polskiej katechetyce przybliżył jego twórczość naukową śp. prof. Mieczysław

Majewski SDB, który kilkakrotnie odniósł się krytycznie do nauczania Halbfasa. Majewski analizował główne dzieła autora z początku jego działalności. Niemniej celnie oceniał poglądy Halbfasa podkreślając, że oprócz krytyki ówczesnej katechetyki, jego koncepcja pedagogiki religii zawierała w sobie nieprecyzyjne określenia o konieczności przekraczania konkretnych wyznań religijnych, czy raczej o niemożliwości uprawiania nauki w obrębie tylko jednego wyznania. Od roku 1968 ten temat był centrum sporów o ortodoksyjność poglądów Halbfasa i trwa do dziś. Majewski jasno zajął stanowisko, że katechetyka – według Halbfasa – jest pewnego rodzaju pedagogiką religii, „a podstawą dla niej nie może być teologia pastoralna jako nauka o urzeczywistnianiu się określonego Kościoła, ale religioznawstwo jako dyscyplina o pochodzeniu, istocie i rozwoju różnych religii. Ściśle rzecz biorąc, taka katechetyka byłaby nie pedagogiką religijną, ale hermeneutyką dydaktyczną, zajmującą się procesem informacji religijnych we współczesnym świecie”¹. Nad tym ostatnim ograniczeniem obszaru działalności Halbfasa można dyskutować, nad jego rozumieniem Objawienia już nie, bowiem niektóre tematy pomijał, a inne są dalekie od poglądów katolickich.

Natomiast Radosław Chałupniak w swej publikacji poświęconej nauczaniu religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech wnikliwie ukazał, że Halbfas chciał, aby lekcje religii przeznaczone były dla wszystkich uczniów, bez podziałów konfesyjnych. Zasadniczym odniesieniem dla opracowywania treści byłyby nauki religiologiczne. Chałupniak wydobyl to, co najważniejsze u Halbfasa w odniesieniu do nauczania religii, że głównym celem lekcji powinno być odnalezienie przez uczniów sensu życia, co powinno być poparte wszechstronną informacją o religiach świata. Według Halbfasa nauczanie religii musi być podporządkowane ogólnemu procesowi dydaktycznemu, zadaniom i metodom szkoły, a decyzja wiary ma pozostać sprawą prywatną².

Chyba najszerzej działalność Halbfasa przybliżył prof. Cyprian Rogowski w swych licznych publikacjach. Na szczególną uwagę zasługuje jego opracowanie o koncepcji dydaktycznosymbolicznej Halbfasa³. Rogowski ukazuje nie tylko problematyczność różnych koncepcji Halbfasa, ale i jego aktualność.

¹ M. Majewski. *Fundamentalne problemy katechetyki*. Lublin: RW KUL 1981 s. 33.

² Zob. R. Chałupniak. *Miedzy katechezą a religioznawstwem. Nauczanie religii katolickiej w szkole publicznej w Niemczech w latach 1945-2000*. Opole 2005 s. 166-172.

³ Zob. C. Rogowski. *Hermeneutyczno-dydaktyczny wymiar symbolu i implikacje pedagogicznoreligijne*. Lublin: TN KUL 1999 s. 207-218. Spośród innych publikacji zob.: T. N. Że. *Koncepcje katechetyczne po Soborze Watykańskim II*. Lublin: TN KUL 1997 s. 126-127.

Przybliża również autorów niemieckich, takich jak: A. Bucher, H. Kurz, G. Stachel, R. Hoeps czy G. Hilger, którzy to zauważają i analizują. Cenne w dorobku Rogowskiego jest to, że ukazuje on źródła, z których Halbfas czerpie inspirację. Trudno bowiem zrozumieć podstawowe pozycje Halbfasa bez znajomości hermeneutyki filozoficznej H.G. Gadamera czy innych znaczących autorów. Rogowski również syntetycznie opracował istotne treści i cele podręczników do nauki religii autorstwa Halbfasa⁴.

Artykuł ten jest próbą przybliżenia całościowego spojrzenia na działalność naukowo-badawczą Halbfasa. Nie ma bowiem w znanych słownikach katechetycznych hasła jemu poświęconemu, stąd istotne będzie poznanie również życia Halbfasa, gdyż wokół tego narosło wiele nieudomówień. Polski czytelnik dostaje do dyspozycji kompletną bibliografię autora, co może posłużyć w przyszłości do całościowego opracowania jego dorobku naukowego.

1. HUBERTUS HALBFAS – ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ

Hubertus Halbfas urodził się 12 lipca 1932 r. w Drolshagen (Nadrenia Północna-Westfalia), jako najstarszy z czwórki dzieci Ernesta i Alwinii Halbfasów. Jego ojciec był skarbnikiem miasta Drolshagen, a panińskie nazwisko matki to Schlösser. W latach 1938-1942 był uczniem szkoły podstawowej w rodzinnym Drolshagen. W latach 1942-1952 uczęszczał do państwowego gimnazjum w pobliskim Kreisstadt Olpe. W roku 1952 rozpoczął studia filozoficzno-teologiczne w Akademii w Paderborn. W roku akademickim 1953/1954 kontynuował studia na Uniwersytecie w Monachium, a następnie w latach 1954-1957 w Paderborn. Świecenia kapłańskie otrzymał w roku 1957. W latach 1957-1960 pełnił funkcję wikariusza w Brakel w powiecie Höxter.

W roku 1960 został asystentem w Instytucie Pedagogicznym w Paderborn i wykładał pedagogikę religii katolickiej. W tym samym czasie obronił pracę doktorską o relacji między młodymi a Kościołem na Uniwersytecie w Monachium, za którą otrzymał najwyższą ocenę z wyróżnieniem. Promotorem doktoratu był prof. Theoderich Kampmann.

W 1964 r. został głównym redaktorem części poświęconej młodzieży czasopisma „Katechetische Blätter”. Jednocześnie prowadził wykłady w Münster i w Instytucie Katechetyki i Homiletyki w Monachium, który został powołany

⁴ Zob. R o g o w s k i. *Hermeneutyczno-dydaktyczny wymiar symbolu i implikacje pedagogiczno-religijne* s. 209-218.

do istnienia przez Konferencję Episkopatu Niemiec. W 1966 roku otrzymał propozycję pracy w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Reutingen, której chwiłowo nie przyjął. Podjął tam zajęcia 1 kwietnia 1967 roku, zostając wykładowcą Teologii katolickiej i Pedagogiki religii.

Halbfas w czasopiśmie „Katechetische Blätter” w numerze 2 z roku 1968 zamieścił artykuł *Über Wasser wandeln* [Chodzić po wodzie], który był powodem interwencji kardynała Josepha Richarda Fringsa z Kolonii u redaktora naczelnego czasopisma. W lutym 1968 r. opublikował książkę *Fundamentalkatechetik. Sprache und Erwirkung im Religionsunterricht* [Katechetyka fundamentalna. Język i doświadczenie w nauczaniu religii w szkole]. Za pośrednictwem kardynała Lorenza Jägera już w marcu otrzymał prośbę, aby wycofać publikację z rynku w ciągu trzech tygodni, albo w razie niemożliwości ustosunkować się do niej krytycznie. Ożywiona dyskusja o książce⁵ trwała do listopada 1968 roku, kiedy Halbfasowi została odwołana *missio canonica* i utracił wszelkie urzędy kościelne w Münster i w Monachium oraz redaktora odpowiedzialnego za część poświęconą młodzieży w czasopiśmie „Katechetische Blätter”.

Następnie, prawdopodobnie na początku 1969 roku, zaproponowano mu przeniesienie do stanu świeckiego. Propozycję przyjął, pozostał jednak profesorem Teologii katolickiej i Pedagogiki religii w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Reutingen. Ożenił się 29 listopada 1970 r. z Urszulą Leokadią Hitzges, urodzoną 18 sierpnia 1943 roku, z którą ma troje dzieci: Ansgar, ur. 4 kwietnia 1972 r., Bernward ur. 10 listopada 1975 r., Ina ur. 24 stycznia 1977 r.

W 1972 roku otrzymał pracę na Uniwersytecie w Saar, gdzie wykładał Pedagogikę katolicką. W 1980 roku otrzymał propozycję od wydawnictwa Züricher Benziger, której dyrektorem był dr Oscar Bettschart, aby opracować książki do nauki religii w szkole. Wydał całą serię, którą dziś można nazwać nowoczesnym pakietem edukacyjnym, która jednak na początku nie otrzymała akceptacji Kościoła katolickiego. Mimo polemik i krytyki, podręczniki do nauki religii otrzymały *Nihil obstat*, który nie został odwołany do dziś⁶.

⁵ Dokumentację tego konfliktu zob.: *Der Konflikt um Hubertus Halbfas*. „Herder Korrespondenz” 23:1969 s. 15-18. Zob. także. *Existenziale Hermeneutik. Zur Diskussion des fundamentaltheologischen und religionspädagogischen Ansatzes v. Hubertus Halbfas*. Red. G. Stachel. Zürich–Einsiedeln–Köln: Benziger 1969.

⁶ Wydawnictwo nie ujawnia liczby wydanych książek, lecz sama pobieżna analiza kolejnych wydań do klas 1-10 od pierwszego wydania w 1983 do dziś, we wszystkich krajach niemieckojęzycznych, jest imponująca.

W roku 1987 została zamknięta Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Reutingen, co wiązało się z wcześniejszym przejściem na emeryturę Halbfasa. Jeszcze w roku akademickim 1987/1988 wykładał na Ewangelickim Wydziale Teologii w Bernie. Następnie poświęcił się formacji nauczycieli religii zarówno katolickiej, jak i ewangelickiej we wszystkich krajach niemieckojęzycznych.

Od 1987 roku angażuje się również w działalność regionalnych organizacji, takich jak: „Heimatverein für das Drolshagener Land”, „Kreisheimatbund Olpe” i „Sauerländer Heimatbund”, w szczególności w obronę krajobrazu i architektury. Publikuje na ten temat wiele artykułów. W roku 2012 otrzymał Order Zasługi Republiki Federalnej Niemiec.

2. POCZĄTKOWY KONTEKST TWÓRCZOŚCI HUBERTUSA HALBFASA

W Niemczech w okresie przedsoborowym, właściwie od odległych lat 30. XIX w., dominował kierunek kerygmaticzny i skupiano się głównie na odnowie treści katechezy. Polegał on na powrocie do źródeł katechezy i uwypukleniu chrystocentryzmu. Kierunek ten został poniekąd zawieszony przez wydarzenie Soboru Watykańskiego II, który wniósł wiele inspiracji i pogłębienia zagadnień katechetycznych. Wcześniejszy jednak okres trzeba ocenić pozytywnie z punktu widzenia refleksji katechetycznej, ponieważ wniósł wiele dojrzałych przemyśleń i przynosił oczekiwane owoce⁷. W tym okresie nie było jeszcze rozróżnienia pomiędzy katechezą a nauczaniem religii w szkole i właśnie praktyka katechezy w szkole stanowi początek krytycznego spojrzenia Halbfasa, które ukazywało fakt, że w tym okresie skupiano się głównie na treściach katechezy i używano przy tym scholastycznych, czy specjalistycznych wyrażań, które były oddalone od życia i zainteresowań młodzieży.

Pierwsze reakcje katechetyków niemieckich na dokumenty Soboru skupione były na podkreśleniu znaczenia problematyki człowieka żyjącego we współczesnym świecie i konieczności uwzględnienia takiego kierunku badań w naukach o wychowaniu, w tym katechetyki/pedagogiki religii. Taką reakcję można zauważyć u najbardziej znaczących katechetyków owego czasu. W. Esser proponował katechezę „personalną i dialogiczną” oraz wskazywał na nią jako trzeci etap rozwoju katechezy w Niemczech. Pierwszym był 30-letni okres zajmowania się

⁷ Zob. J. G i m b l e r. *Enseignement religieux dans l'école publique en Allemagne*. „Cathèse” 22:1982 z. 86 s. 113-122. Autor analizuje historię rozwoju katechezy od roku 1963.

dydaktyką katechezy, a drugi 30-letni okres poświęcony był odnowie kerygmatycznej⁸. B. Dreher przedstawił propozycję katechezy „indukcyjnej”, przekonany, że w przyszłości katecheza będzie rozpoczynała się od poznania dziecka, jego zainteresowań, kategorii doświadczeń oraz kompetencji językowych i to doprowadzi do koncepcji katechezy pojętej jako „prawdziwy dialog życiowy”. W koncepcji Drehera dziecko jest principium hermeneutyki katechetycznej⁹. K. Tilmann uwypuklił natomiast sens i konieczność prowadzenia katechezy „egzystencjalnej”, przygotowanej i prowadzonej na miarę możliwości dziecka. Według autora taka katecheza jest w stanie wpłynąć na jego osobowość¹⁰. J. Goldbrunner, ze swojej strony, wskazywał na konieczność antropologicznego przeorientowania katechezy. Według niego katecheza to „rzucanie ziarna słowa na ziemię”, gdzie do tej pory zwracano uwagę na ziarno (Słowo Boże), a teraz przyszedł czas spoglądania na teren zasiewu, tzn. na człowieka¹¹.

Niemniej w tym okresie największym wydarzeniem katechetycznym był Synod diecezji niemieckich (Würzburg, 1971-1975). Synod jednoznacznie przyjął punkt wyjścia, że nauczanie religii w szkole dokonuje się w społeczeństwie pluralistycznym. Z tej racji, uwzględniając niemiecką rzeczywistość szkolną, dokonano rozróżnienia między katechezą a nauczaniem religii katolickiej w szkole. Podkreślono znaczenie nauczania religii dla rozwoju człowieka, który bez tego nie umiałby całościowo interpretować świata. Uwzględniono zainteresowanie społeczeństwa, aby kultywować znajomość religijnej wizji świata, nie tylko w swoim historycznym, lecz i aktualnym ujęciu. Taką wiedzę można nabyć poznając konkretną religię, która wymaga zaangażowania i jasnych poglądów. Kolejnym ważnym stwierdzeniem było to, że wiara chrześcijańska pozwala odkryć sens życia. Dwa ważne wnioski dotyczyły niejako dwóch biegunów nauczania religii w szkole: interpretacji życia i interpretacji tradycji religijnej¹².

⁸ Zob. W. G. E s s e r. *Personale Verkündigung im Religionsunterricht. Der Schritt zur Dialog-Katechese*. Freiburg: Herder 1965.

⁹ Zob. B. D r e h e r. *Induktive Katechese*. „Katechetische Blätter” 91:1966 nr 5 s. 241-253.

¹⁰ Zob. K. T i l m a n n. *Der Katechet und die existentielle Katechese*. „Katechetische Blätter” 92:1967 nr 3 s. 184-187.

¹¹ Zob. J. G o l d b r u n n e r. *Katechese anthropologisch gesehen*. „Katechetische Blätter” 92:1967 nr 5 s. 266-272.

¹² Zob. Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. *Der Religionsunterricht in der Schule*. W: *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. Beschlüsse der Vollversammlung. Offizielle Gesamtausgabe I*. Freiburg im Br.: Herder 1976 s. 123-152.

W ramach Synodu ukazały się dwa ważne dokumenty. Pierwszy zatytułowany *Der Religionsunterricht in der Schule*¹³ [Nauczanie religii w szkole] stał się znany w całym świecie katechetycznym, zwłaszcza przez fakt usankcjonowania podziału pomiędzy nauczaniem religii w szkole a katechezą. Dokument precyzyjnie określił naturę nauczania w szkole i jej znaczenie teologiczno-pedagogiczne w projekcie edukacyjnym ówczesnej szkoły. Drugi dokument, zatytułowany *Das katechetische Wirken der Kirche*¹⁴, był inspirowanym tekstem o tożsamości i znaczeniu katechezy w posłudze Kościoła.

W tym czasie nauczanie religii w szkole zyskało pozycję przedmiotu szkolnego z rzetelnie opracowanymi podstawami pedagogicznymi i teologicznymi, które zostały dobrze przyjęte zarówno przez szkołę, jak i Kościół oraz opinię publiczną. Zaproponowany szeroki wachlarz celów nauczania religii w szkole dawał uczniowi możliwości poznania własnej wiary i argumentów za jej praktykowaniem. Model konwergencji, który został zastosowany przez Synod, gdzie nauczanie religii w szkole stało się miejscem spotkania wymiaru antropologiczno-pedagogicznego i wymiaru teologiczno-krytycznego wychowania w sposób decydujący nadało tożsamość nauczaniu religii w szkole. W tym dynamicznie rozwijającym się kontekście eklesjalno-pedagogicznym Halbfas nie tylko publikuje swoje propozycje, ale na łamach czasopism naukowych prowadzi wielostronne dyskusje¹⁵.

3. GŁÓWNE KIERUNKI TWÓRCZOŚCI HUBERTUSA HALBFASA

J. Gevaert określa propozycje Halbfasa w modelu „egzystencjalno-religijnym”, podkreśla jednak problemy metodologiczne ze zbyt uproszczonym podejściem do terminu „model”¹⁶. Analizując model dydaktyczny należałoby przynajmniej opracować jasno cele, treści, metody i środki, ale nie to jednak

¹³ Zob. tamże.

¹⁴ Sachkommission der Gemeinsamen der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. *Das katechetische Wirken der Kirche. Ein Arbeitspapier*. W: *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. Offizielle Gesamtausgabe II. Ergänzungsband: Arbeitspapiere der Sachkommission*. Freiburg im Br.: Herder 1977 s. 37-97.

¹⁵ Zob. np. H. H a l b f a s. *Diskussion: Entgegnung auf Dreher's Kritik. Schockierend. „Katechetische Blätter”* 91:1966 nr 11 s. 656-669; t e n ż e. *Revision der religiösen Erziehung? Ein Briefwechsel zwischen Sigfried Vierzig und Hubertus Halbfas*. „Informationen zum Religionsunterricht” 7:1975 nr 4 s. 25-29.

¹⁶ Zob. J. G e v a e r t. *Alcuni modelli didattici dell'IR, Diversi significati del termine*. „Religione e Scuola” 18:1990 nr 4-5 s. 34-37.

jest głównym motywem zainteresowania Halbfasa. W jego przypadku ważny jest kontekst instytucjonalny oraz kontekst społeczno-kulturowy i przede wszystkim działalność dydaktyczna w szkole. Wydaje się, że to są czynniki fundamentalne, które wpływają na jego twórczość naukowo-badawczą, stąd jego model (łac. *modulus* – miara, wzór) można nazwać raczej dydaktycznym.

Punktem wyjścia modelu dydaktycznego Halbfasa jest teza, że istnieją rozpowszechnione języki religijne, które pozwalają mówić o religii, a gdy można o czymś mówić, to i można oraz należy o tym nauczać. Istotne jest dopowiedzenie, że według autora można mówić o religii bez bezpośredniego odniesienia do Objawienia chrześcijańskiego. Halbfas w większości swoich dzieł mówi o religii, a nie o religii katolickiej, czy chrześcijańskiej. W jego publikacjach religia jest wyrazem podstawowych pytań człowieka, pytań egzystencjalnych, które przynależą do tajemnicy życia ludzkiego. Są to pytania dotyczące ostatecznego sensu ludzkiej egzystencji, które stawia się w każdej epoce i w każdej kulturze. Oczywiście – według autora – odpowiedzi są różne w zależności od epoki i kultury, ale są wyrazem powszechności doświadczenia religijnego i szukania prawdy.

O ile w początkowej fazie twórczości Halbfasa wydawało się, że prawda wyraża się w pełni w Chrystusie, to w późniejszym okresie można już zauważyć, że ta odpowiedź nie jest już taka jednoznaczna. Model zaproponowany przez Halbfasa odwołuje się do teologii P. Tillicha, według którego religia jest tym, co odnosi się do człowieka i interesuje człowieka w sposób całkowity. Jest ona wyrazem jego „ostatecznego zatroskania”, bo tak można przetłumaczyć słynne wyrażenie Tillicha *ultimate concern*. U Halbfasa trudno wydobyć podział, który można zauważyć u wspomnianego protestanckiego teologa na dwa ujęcia definicji wiary: ujęcie formalne i materialne. Materialna definicja wiary odnosi się do tożsamości wiary chrześcijańskiej i mówi o wierze człowieka, który staje się nowym stworzeniem w Chrystusie (zob. Ga 6,15). To wymagałoby jeszcze wielu dopowiedzeń, ale w tym momencie można tylko zauważyć, że Halbfas podziela raczej formalne znaczenie wiary, które jest stanem poszukiwań związanym z „ostatecznym zatroskaniem”. Ten termin ma jednocześnie znaczenie subiektywne i obiektywne. Twierdzenia Tillicha, oczywiście w ujęciu Halbfasa, podkreślają powszechne doświadczenie człowieka dotyczące „ostatecznego zatroskania”, co świadczy, że każda osoba ma wiarę. A fakt, że każda osoba ma wiarę, prowadzi Halbfasa do stwierdzenia konieczności odpowiedniej analizy tego doświadczenia, które można i trzeba realizować podczas nauczania religii w szkole. Co więcej, to właśnie szkoła powinna pomóc wydobyć to powszechne doświadczenie religijne na

światło dzienne. Oczywiście z drugiej strony dla Halbfasa jest jasne, że to „sacrum” jest trudno opisać teoretycznie i poddać tylko pobieżnej analizie. Szkoła powinna pomóc uczniowi w refleksji nad własnym istnieniem, nad rzeczywistością, która go otacza, nad obecnością osób, które myślą i wierzą w sposób odmienny. Właśnie nauczanie religii w szkole może włączyć każdego ucznia w fascynującą przygodę odkrywania własnego życia i nie tylko w obszarze własnych doświadczeń, ale w relacji do doświadczeń innych osób.

Halbfas podkreśla prawdę, że każdy człowiek nosi w sobie pragnienie „przekraczania siebie” i doświadczania wciąż nowych wymiarów własnego życia. Nazywa to także pragnieniem „zanurzenia się” w głębiach własnego jestestwa, w którym odkrywa również coś „innego”. Coś, co nie wypływa jako osobiste pragnienie, ale jako odpowiedź na niewyraźną nadzieję samego życia. Według niego wszystkie religie mają swoje początki związane z takim doświadczeniem. Różnicują je modele kulturowe i świat symboli, w których wyraża się to doświadczenie.

W centrum modelu dydaktycznego Halbfasa nie znajduje się doktryna do przyswojenia, ale sam uczeń, ze swoimi problemami poszukiwania własnej tożsamości. Halbfas, posługując się psychologią rozwojową opracowaną przez Piageta, wskazuje konieczność odpowiedniej metodologii pracy na każdym etapie życia ucznia. W tym modelu nie ma miejsca, lub jest niewiele miejsca na definicje i pogłębienie tylko intelektualne rzeczywistości religii, lecz cała uwaga jest skupiona na języku i symbolach, które pozwalają doświadczyć istoty tej rzeczywistości. Jasno też trzeba podkreślić, że nie może być mowy o ignorancji religijnej, ale główne cele to poszukiwanie takiej rzeczywistości, która łączy wiarę z życiem, tradycję ze współczesnością, doświadczenie z otaczającym światem pełnym znaków Bożych.

I chociaż ten model ma niezaprzeczalne aspekty pozytywne, to zawiera cały szereg wewnętrznych ograniczeń i sprzeczności także z punktu widzenia dydaktycznego. Halbfas nigdy nie udowodnił braku powiązań pytań uczniów z konkretną religią, a zwłaszcza z chrześcijaństwem, czego ciągle unikał. Trudno jest więc zrozumieć jego niechęć do jasnego określenia tożsamości chrześcijańskiej. Z punktu widzenia filozoficzno-teologicznego podstawowym zarzutem jest brak całościowego przedstawienia treści w tym modelu dydaktycznym. Bez organicznej i systematycznej wiedzy nawet najlepsza dydaktyka nie może rozwiązać problemów interpretacji fenomenu religijnego żadnej religii. Ten model to raczej próba stworzenia modelu hermeneutyki egzystencjalnej, gdzie mocną stroną jest teoretyczna propozycja utworzenia laboratorium doświadczenia religijnego, to co dziś nazywamy preewangelizacją, bądź

może lepiej wyrazi myśl Halbfasa wyrażenie – pierwotnego doświadczenia religijnego.

To do dziś pozostał główny kierunek poszukiwań naukowych Halbfasa, który zarówno w publikacjach naukowych, jak i praktycznych poprzez język i poprzez tajemnicę świata symboli religijnych¹⁷ oraz odzyskania zdolności posługiwania się metodą narracyjną¹⁸ poszukuje dróg integralnego wychowania młodzieży¹⁹. Jego uwagi dotyczące utraty wszelkiego doświadczenia religijnego przez młodzież niemiecką są ciągle aktualne i są przyczynkiem naukowym do wciąż nowych poszukiwań naukowych.

*

W działalności naukowo-dydaktycznej Halbfasa na pierwsze miejsce wysuwa się przewyciężenie tradycyjnych podziałów stosowanych wcześniej w języku religijnym na: Bóg–świat; sacrum–profanum; życie na ziemi–życie wieczne. Jego publikacje zwróciły uwagę na konieczność pojmowania rozwoju religijnego człowieka w jego integralnym ujęciu. Religijność została opracowana nie jako wyizolowany sektor życia, ale najgłębszy wymiar rzeczywistości, w której żyjemy. Wspomniane podziały przestały być pojmowane jako jeden obok drugiego, lub ich przeciwstawność, ale zaczęły być brane pod uwagę jako jeden zawarty w drugim.

Należy zauważyć także troskę Halbfasa o rewizję podręczników do religii i wszelkich tekstów religijnych pod kątem językowym. Jego surowa ocena treści związana była głównie z oddaleniem się propozycji szkolnych od życia dzieci i młodzieży, co przekładało się na propozycję mało znaczącą dla życia uczniów. Nie była to tylko prosta krytyka tekstów, lecz ukazanie i zastosowanie koncepcji języka religijnego jako podstawowego narzędzia hermeneutyki. Halbfas znany jest ze swych powiedzeń, które można streścić w słowach: wiara nie ustala faktów, lecz je interpretuje. Stąd konieczność studiowania

¹⁷ Zob. A. K i c i ń s k i. *Verso la didattica del simbolo*. „Mneme Ammentos” 1:2005 nr 1 s. 253-284.

¹⁸ Zob. t e n ż e. *L'intimo rapporto tra la perdita della cultura narrativa e la distruzione dell'esperienza propria secondo Hubertus Halbfas*. „Salesianum” 65:2003 nr 1 s. 49-89.

¹⁹ Trzeba ponownie podkreślić, że inaczej niż polscy pedagodzy rozumie on integralne wychowanie.

języka religijnego w szkołach, aby dać możliwość nowym pokoleniom doświadczenia wszystkich wymiarów świata i życia ludzkiego.

Działalność naukowa Hubertusa Halbfasa jest często krytykowana. Coraz więcej badań poświęconych jego dziełom ukazuje różne błędy – głównie w zakresie ortodoksyjności, lecz trzeba zauważyć, że jego publikacje znacząco wpłynęły na sposób pojmowania roli nauczania religii w społeczeństwie zsekularyzowanym. Dziś nikt już nie kwestionuje konieczności wspólnego opracowywania i realizacji zadań szkoły w procesie integralnego rozwoju młodego pokolenia. I choć w wielu krajach dalej decydujący wpływ na kształt edukacji szkolnej ma polityka, lub różne ideologie – to nikt już nie kwestionuje publicznie, że ideałem jest wspólne działanie rodziny, szkoły, Kościołów i innych podmiotów edukacyjnych. Podobnie problematyka korelacji między przedmiotami szkolnymi jest postulowana przez wiele środowisk, ale jeszcze nie wypracowano sposobów odpowiedniego kształcenia nauczycieli w tym obszarze.

Na koniec warto przypomnieć jak A. Exeler przedstawiał książkę Halbfasa *Fundamentalkatechetik. Sprache und Erwirkung im Religionsunterricht* na zewnątrz sytuacji niemieckiej. Exeler w 7 lat od ukazania się książki napisał dla czasopisma „Lumen Vitae”: „Jego książka spowodowała efekt wybuchu bomby”²⁰. Dla wielu w tamtych czasach była trudna do przyjęcia prawda, którą podkreślał Halbfas, że społeczeństwo jest zsekularyzowane. Prawda, że duża część społeczeństwa żyje, jakby Boga nie było, była trudna do przyjęcia. Dziś już o tym publikuje się dużo, lecz działalność autora dalej wzbudza wiele kontrowersji, ale i daje do myślenia.

BIBLIOGRAFIA

- H a l b f a s H.: Handbuch der Jugendseelsorge und Jugendführung. Düsseldorf: Haus Altenberg 1960.
- H a l b f a s H.: Handbuch der Jugendseelsorge und Jugendführung. „Katechetische Blätter” 85:1960 nr 2 s. 85-87.
- H a l b f a s H.: Zur Situation der heutigen Studentenschaft. W: Pädagogische Wirkung Wertwelt. Red. H. Mühlmeier, J. Pollmann. Paderborn: F. Schöningh Verlag 1962 s. 101-108.

²⁰ Zob. A. E x e l e r. *L'évolution de la catéchèse et de la pédagogie religieuse en Allemagne Fédérale*, 1965-1975. „Lumen Vitae” 30:1975 nr 3-4 s. 328.

- H a l b f a s H.: Einübung in der Kirche. Didaktische und methodische Überlegungen zur missionarischen Erziehung in der Volksschule. W: Schriften zur Katechetischen Unterweisung. Red. ba. Bd. 11. Die Missionswerk der Kinder in Deutschland. Düsseldorf: Patmos 1964 s. 51-64.
- H a l b f a s H.: Jugend und Kirche. Eine Diagnose. Düsseldorf: Patmos 1965.
- H a l b f a s H.: Der Religionsunterricht. Didaktische und psychologische Konturen. Düsseldorf: Patmos 1965.
- H a l b f a s H.: Wege zur Liturgie. Überlegungen zur liturgischen Bildung in Katechese und Seelsorge. W: Liturgie in der Gemeinde. Red. P. Bormann, H.J. Degenhardt. [b.m.w.] Salzkotten 1965 s. 235-256.
- H a l b f a s H.: Zur Situation der Jugendarbeit. „Katechetische Blätter“ 90:1965 nr 7 s. 325-333.
- H a l b f a s H.: Schriftauslegungen – kirchliches Lehramt – Dogma. „Katechetische Blätter“ 91:1966 nr 3 s. 155-161.
- H a l b f a s H.: Umweltbezug und Generationsverhältnis der Jugend. „Katechetische Blätter“ 91:1966 nr 6 s. 306-326; nr 7 s. 390-395; nr 9 s. 515-534.
- H a l b f a s H.: Die Bildungskonzeption des Bundes der Deutschen Katholischen Jugend. „Katechetische Blätter“ 91:1966 nr 10 s. 564-575.
- H a l b f a s H.: Diskussion: Entgegnung auf Drehers Kritik. Schockierend. „Katechetische Blätter“ 91:1966 nr 11 s. 656-669.
- H a l b f a s H.: Über Wasser wandeln. Unterrichtliche Auslegung von Mt 14, 22-25, 28-31. „Katechetische Blätter“ 93:1968 nr 2 s. 100-111.
- H a l b f a s H.: Fundamentalkatechetik. Sprache und Erfahrung im Religionsunterricht. Düsseldorf: Patmos 1968.
- H a l b f a s H.: Die Bibel in der Jugendgruppe. „Katechetische Blätter“ 93:1968 nr 4 s. 240-253.
- H a l b f a s H.: Zum Problem der Überlieferungskontinuität Soziologische Überlegungen. „Katechetische Blätter“ 93:1968 nr 7 s. 430-441.
- H a l b f a s H.: Kirche und Gesellschaft. Eine fragmentarische Diskussionsvorlage. „Katechetische Blätter“ 93:1968 nr 10 s. 577-591.
- H a l b f a s H.: Kirche und Gesellschaft. W: Gemeinde von Morgen. Red. O. Betz. München: Pfeiffer 1969 s. 13-36.
- H a l b f a s H.: Die Christen und die Schule für alle. W: Streit um die Christlichkeit der Schule. Das Normproblem in der Schule für alle. Red. B. Kaufmann. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn 1970 s. 69-87.
- H a l b f a s H.: Kirche und Jugend. „Katechetische Blätter“ 95:1970 nr 5 s. 274-288.
- H a l b f a s H.: Kritik der Kritik. „Katechetische Blätter“ 95:1970 nr 5 s. 311-313.
- H a l b f a s H.: Aufklärung und Widerstand. Beiträge zur Reform des Religionsunterrichtes und der Kirche. Stuttgart–Düsseldorf: Patmos 1971.
- H a l b f a s H.: Revision der religiösen Erziehung. „Informationen zum Religionsunterricht“ 4:1972 nr 1 s. 4-9.
- H a l b f a s H.: Revision der religiösen Erziehung II. Selbstbestimmung und Identitätsfindung. „Informationen zum Religionsunterricht“ 4:1972 nr 3 s. 1-11.

- H a l b f a s H.: Religionspädagogik und Katechetik. Ein Beitrag zur wissenschaftstheoretischen Klärung. „Katechetische Blätter“ 97:1972 nr 6 s. 331-343.
- H a l b f a s H.: Religionspädagogik und Katechetik. Zur wissenschaftstheoretischen Ortsbestimmung. W: Religionspädagogischen Werkbuch. Red. D. Zilleßen. Frankfurt–Berlin–München: Moritz Diesterweg Verlag 1972 s. 9-14.
- Das Menschenhaus. Ein Lesebuch für den Religionsunterricht. Red. H. Halbfas, U. Halbfas. Zürich–Stuttgart–Düsseldorf: Benziger-Calwer-Patmos 1972.
- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 1. Entwicklung der Lernfähigkeit. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1972.
- H a l b f a s H.: Katechese als Innovation kirchlicher Reformprozesse. W: Schulischer Religionsunterricht und kirchliche Katechese. Red. G. Baudler. Düsseldorf: Patmos 1973 s. 57-79.
- H a l b f a s H.: Der Gott der Kinder. „Informationen zum Religionsunterricht“ 5:1973 nr 2 s. 7-13.
- H a l b f a s H., H e i n e m a n n U., R ü c k H.: Seesturm. Ein Unterrichtsprojekt für die Primarstufe (3/4 Schuljahr). „Informationen zum Religionsunterricht“ 4:1972 nr 3 s. 16-27.
- H a l b f a s H.: Das Welthaus. Ein Lesebuch für den Religionsunterricht. Düsseldorf: Patmos 1973.
- H a l b f a s H.: Lehrerhandbuch Religion. Informationen und Materialien zur Unterrichtsvorbereitung. Düsseldorf–Stuttgart–Zürich: Benziger-Calver-Patmos 1974.
- H a l b f a s H.: Religionsbücher für die Grundschule. Eine Untersuchung ihrer didaktische Konzeption. „Informationen zum Religionsunterricht“ 6:1974 nr 2 s. 1-5.
- H a l b f a s H.: Revision der religiösen Erziehung III. Strukturelle Bedingungen der religiösen Sozialisation. „Informationen zum Religionsunterricht“ 6:1974 nr 3 s. 23-30.
- H a l b f a s H.: Das religiöse Kinder- und Jugendbuch. W: Kinder- und Jugendliteratur. Zur Typologie und Funktion einer literarischen Gattung. Red. G. Haas. Stuttgart: Redam 1974 s. 24-36.
- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 2. Lernen und soziale Erfahrung. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1974.
- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 3. Sprache, Umgang und Erziehung. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1975.
- H a l b f a s H.: Zur Theorie des Schulbuchs. „Informationen zum Religionsunterricht“ 7:1975 nr 2 s. 19-23.
- H a l b f a s H.: Revision der religiösen Erziehung? Ein Briefwechsel zwischen Sigfried Vierzig und Hubertus Halbfas. „Informationen zum Religionsunterricht“ 7:1975 nr 4 s. 25-29.
- H a l b f a s H.: Konzept der guten Meinung. Zur Kritik des Arbeitspapiers der Sachkommission I der Gemeinsamen Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland. W: Erneuerung der Kirche durch Katechese. Zum Synodenpapier «Das Katechetische Wirken der Kirche». Red. G. Baudler. Düsseldorf: Patmos 1975 s. 15-21.

- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 4. In Modellen denken. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1976.
- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 5. Lernwelten und Medien. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1976.
- Neuorientierung des Primarbereichs. Bd. 6. Spielen, Handeln und Lernen. Red. H. Halbfas, F. Maurer, W. Popp. Stuttgart: Klett 1976.
- H a l b f a s H.: Religion. Stuttgart: Kreuz 1976.
- H a l b f a s H.: Im Garten sein. Unterrichtliche Auslegung von Genesis 2,15-17; 3,1-7 (4 Schuljahr). „Informationen zum Religionsunterricht“ 8:1976 nr 3 s. 1-5.
- H a l b f a s H.: Das Liebste geben. Unterrichtliche Auslegung von Genesis 22,1-8 (8/9 Schuljahr). „Informationen zum Religionsunterricht“ 8:1976 nr 3 s. 6-12.
- H a l b f a s H.: Die Auferstehungsbotschaft am leeren Grab. Ein synoptischer vergleich (ab 7. Schuljahr). „Informationen zum Religionsunterricht“ 8:1976 nr 3 s. 12-18.
- H a l b f a s H.: Rehabilitation des Mytos oder die rettende Sprache der Innenseite. W: Narrative Theologie? Red. B. Wacker. München: Kösel-Verlag 1977 s. 60-65.
- H a l b f a s H.: Das zu Lesende. Skizzen zu einer Didaktik der Legende. „Katechetische Blätter“ 102:1977 nr 8 s. 632-641.
- H a l b f a s H.: Wahr-sage des Göttlichen. Skizze zur Didaktik der Mythe. „Religionsunterricht an Höheren Schulen“ 21:1978 nr 1 s. 1-13.
- H a l b f a s H.: Paradoxe Sprechweise und mystische Erfahrung, „Katechetische Blätter“ 104:1979 nr 7 s. 542-544.
- H a l b f a s H.: Mehr christliches Leben oder mehr traditioneller Schlaf. „Katechetische Blätter“ 105:1980 nr 9 s. 681.
- H a l b f a s H.: Der Sprung in den Brunnen. Eine Gebetsschule. Düsseldorf: Patmos 1981.
- H a l b f a s H.: Die geistigen Defizite. Kritischer Rückblick auf 10 Jahre religionspädagogischer Arbeit. „Katechetische Blätter“ 106:1981 nr 4 s. 256-260.
- H a l b f a s H.: Das dritte Auge. Religionsdidaktische Anstöße. Düsseldorf: Patmos 1982.
- H a l b f a s H.: Unterricht als Auslegung i Religionspädagogik und Katechetik. W: Religionspädagogik. Bd. 2. Der Katholische Weg. Red. K. Wegenast. Darmstadt: Buchgesellschaft 1983 s. 173-179; s. 291-297.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 1.Schuljahr. Düsseldorf: Patmos 1983.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in der Grundschule. Lehrerhandbuch 1. Düsseldorf: Patmos 1983.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 2.Schuljahr. Düsseldorf: Patmos 1984.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in der Grundschule. Lehrerhandbuch 2. Düsseldorf: Patmos 1984.
- H a l b f a s H.: 32 Dias zu den Religionsbücher 1/2 mit Einleitung. Düsseldorf: Patmos 1984.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 3.Schuljahr. Düsseldorf: Patmos 1985.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in der Grundschule, Lehrerhandbuch 3. Düsseldorf: Patmos 1985.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 4.Schuljahr. Düsseldorf: Patmos 1986.

- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in der Grundschule. Lehrerhandbuch 4. Düsseldorf: Patmos 1986.
- H a l b f a s H.: 32 Dias zu den Religionsbüchern 3/4 mit Einleitung. Düsseldorf: Patmos 1986.
- H a l b f a s H.: Die Vermittlungsproblematik des Katholischen Erwachsenen-Katechismus. „Religionsunterricht an Höheren Schulen” 29:1986 nr 2 s. 99-105.
- H a l b f a s H.: Eine Sprache, die Ereignis werden will. „Katechetische Blätter” 111:1986 nr 12 s. 907-911.
- H a l b f a s H.: Zur Rezeption der Montessori-Pädagogik. „Katechetische Blätter” 112:1987 nr 5-6 s. 403-408.
- H a l b f a s H.: Das Paradoxon. W: Glauben ermöglichen. Zum gegenwärtigen Stand der Religionspädagogik. Red. E. Paul, A. Stock. Mainz: Matthias Grünewald-Verlag 1987 s. 361-369.
- H a l b f a s H.: Das Universale und das Konkrete. Zum Streit um Eugen Drewermanns Bibelhermeneutik. „Katechetische Blätter” 113:1988 nr 2 s. 119-122.
- H a l b f a s H.: Auf dem Weg zur zweiten Unmittelbarkeit. „Katechetische Blätter” 113:1988 nr 6 s. 441-449.
- H a l b f a s H.: Wurzelwerk. Geschichtliche Dimension der Religionsdidaktik. Düsseldorf: Patmos 1989.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 5./6. Schuljahr. Unterrichtswerk für die Sekundarstufe I, Düsseldorf: Patmos 1989. (32 Dias).
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 7./8. Schuljahr. Unterrichtswerk für die Sekundarstufe I, Düsseldorf: Patmos 1990. (32 Dias).
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 9./10. Schuljahr. Unterrichtswerk für die Sekundarstufe I, Düsseldorf: Patmos 1990. (32 Dias).
- H a l b f a s H.: Lehrpläne und Religionsbücher. Notizen zu einer didaktischen Theorie. „Religionsunterricht an Höheren Schulen” 33:1990 nr 4 s. 228-244.
- H a l b f a s H.: Wer sind unsere Schülerinnen und Schüler? Wie religiös sind sie? „Katechetische Blätter” 116:1991 nr 11 s. 744-754.
- H a l b f a s H.: Der Mensch im Kreis. „Katechetische Blätter” 117:1992 nr 2 s. 108-109.
- H a l b f a s H.: Nach vorne gedacht. Wie soll der Religionsunterricht in einer nachchristlichen Gesellschaft aussehen? „Religionsunterricht an Höheren Schulen” 35:1992 nr 6 s. 372-377.
- H a l b f a s H.: Einwurzelung. „Katechetische Blätter” 117:1992 nr 7/8 s. 552-567.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 5. Düsseldorf: Patmos 1992.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 6. Düsseldorf: Patmos 1993.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch Arbeitsheft 5. Düsseldorf: Patmos 1993.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 6. Schuljahr. Arbeitsheft. Düsseldorf: Patmos 1994.
- H a l b f a s H.: Religionen der Welt – Judentum. Düsseldorf: Patmos 1994. (32 Dias mit Begleitheft).

- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 7. Düsseldorf: Patmos 1994.
- H a l b f a s H.: Religionen der Welt – Islam. Düsseldorf: Patmos 1995. (32 Dias mit Begleitheft).
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 7. Schuljahr. Arbeitsheft. Düsseldorf: Patmos 1995.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 8. Düsseldorf: Patmos 1995.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 8. Schuljahr. Arbeitsheft. Düsseldorf: Patmos 1996.
- H a l b f a s H.: Religionen der Welt – Naturreligionen. Glaube, Geschichte, Gegenwart. Düsseldorf: Patmos 1996. (32 Dias mit Begleitheft).
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 9. Düsseldorf: Patmos 1996.
- H a l b f a s H.: Religionen der Welt – Hinduismus. Düsseldorf: Patmos 1997. (32 Dias mit Begleitheft).
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 9. Schuljahr. Arbeitsheft. Düsseldorf: Patmos 1997.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht in Sekundarschulen. Lehrerhandbuch 10. Düsseldorf: Patmos 1997.
- H a l b f a s H.: Religionsbuch für das 10. Schuljahr. Arbeitsheft. Düsseldorf: Patmos 1998.
- H a l b f a s H.: Die Bibel. Erschlossen und kommentiert von Hubertus Halbfas. Düsseldorf: Patmos 2001.
- H a l b f a s H.: Das Christentum. Erschlossen und kommentiert von Hubertus Halbfas. Düsseldorf: Patmos 2004.
- H a l b f a s H.: Der Glaube. Erschlossen und kommentiert von Hubertus Halbfas. Düsseldorf: Patmos 2010.
- H a l b f a s H.: Glaubensverlust. Warum sich das Christentum neu erfinden muss. Ostfildern: Patmos 2011.
- H a l b f a s H.: Religionsunterricht nach dem Glaubensverlust. Eine Fundamentalkritik. Ostfildern: Patmos 2012.
- H a l b f a s H.: Der Herr ist nicht im Himmel. Sprachstörungen in der Rede von Gott. Gütersloh: Gütersloher 2013.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO-DYDAKTYCZNA
HUBERTUSA HALBFASA

S t r e s z c z e n i e

Hubertus Halbfas jest znanym pedagogiem religii nie tylko w Niemczech. Polska katechetyka zna tylko częściowo jego działalność naukowo-dydaktyczną. Ten artykuł zawiera pierwszy w języku polskim pełny życiorys naukowy autora oraz kompletne zestawienie jego publikacji. Wprowadza w kontekst rozwoju katechetyki/pedagogiki religii w Niemczech oraz wskazuje na wybrane kierunki twórczości Halbfasa.

Myśl Halbfasa, że każdy człowiek nosi w sobie pragnienie „przekraczania siebie” i doświadczenia wciąż nowych wymiarów własnego życia, jest ciągłym wyzwaniem do opracowywania nowych programów nauki religii. Jego koncepcja dydaktycznosymboliczna próbuje przywrócić dydaktyce szkolnej utraconą zdolność narratywną doświadczenia religijnego i chociaż zawiera wiele elementów kontrowersyjnych – jest wyzwaniem dla współczesnych pedagogów religii i katechetów każdego obszaru kulturowego.

Słowa kluczowe: Hubertus Halbfas, nauczanie religii w szkole, dydaktyka symboli, język religijny.